

תוכנית הגירה שנכשלה – יהודים ממארוקו לאפריקה השחורה בסוף המאה הי"ט

מיכאל אביטבול

בשנת 1894, בשעה שהכיבוש הצרפתי של מערב־אפריקה הגיע לשלבו הסופיים, החלו לגלגל בחוגים מסוימים בפאריס תוכניות שונות ומשונות לקידום הקולוניאליזם באזור זה. שכן, שטחים עצומים נפרשו בפני הצבא הצרפתי, תוך כדי השתלטותו על מרבית האזור, המשתרע מדרומה של מדבר הצהרה בצפון עד מפרץ גיניאה בדרום ומהחוף האטלנטי במערב עד גבול לוב במזרח.

אחת התוכניות הללו, אשר כמו רבות אחרות מסוגה מעולם לא יצאה לפועל, דנה באפשרות להעביר יהודים ממארוקו לסנגאל ולמערב־סודאן. קודם לכן לא התיישבו יהודים באפריקה השחורה, ולפי כמה מקורות היסטוריים אף נאסרה עליהם הכניסה למערב־סודאן בסוף המאה ה־15.¹ עם זאת, יהודים יחידים הגיעו לאזור, כמו הרב מרדכי אבי־צורר שישב בטמפוקטו במשך עשר שנים לערך, עד 1869.² מכל מקום, יוזם התוכנית להעביר יהודים ממארוקו לאפריקה השחורה היה ז'ול פורסט (Jules Forest) איש־עסקים פאריסאי (לא־יהודי), אשר ביקר לעיתים תכופות במוגאדור (אֶצְנוּוִּיקָה) והיו לו מהלכים רבים בקרב 'אליאנס פראנסד' (Alliance Française) – מוסד צרפתי ממלכתי חילוני, להפצת התרבות הצרפתית בעולם. לפי עזת פורסט, התארגנה במוגאדור קבוצה של עשרה יהודים צעירים, שהיו אמורים לשמש כגרעין ראשון של ההגירה היהודית ממארוקו לאפריקה השחורה, כולם גברים רווקים בגיל שבין 19 ל־31, וידעו קרוא וכתוב באחת השפות: צרפתית, ספרדית או אנגלית. כל העשרה הצטיינו 'בבריאות גופנית טובה', חמישה מהם היו בעלי־מקצוע: שניים סנדלרים, אחד שען, אחד ספר והחמישי פקיד בחברה מסחרית; השאר היו 'בעלי רצון עז לעבוד'.

המזכיר הכללי של 'אליאנס פראנסד', פי פוסן (F. Foucin), נתן את ברכתו

1 על הקשרים שהתקיימו עד אז בין יהודי צפון־אפריקה לאפריקה השחורה – ראה: אביטבול; לבציון.

2 על קורות חייו של הרב מ' אבי־צורר – ראה: באומייר. הרב אבי־צורר יהיה נושא לדיון מיוחד במאמר אחר.

לתוכנית ועד מהרה בא בדברים: עם נציג חברת כ"ח במוגאדור, שקיבל על עצמו לבחור את המועמדים, עם חברות הספנות שהפעילו קווי נוסעים לאפריקה ועם משרד המושבות ומשרד החוץ בפאריס, אשר ללא הסכמתם לא היה כל סיכוי להוציא את התוכנית אל הפועל.³

התגובה של נציג כ"ח, י' בנשימול, היתה נלהבת. בהתאם לתפיסה שהיתה מאוד נפוצה במאה ה-19, לפיה ההגירה למרחקים הינה הדרך הטובה ביותר לשיפור מצבם של הנדכאים והחלשים בחברה, האמין בנשימול שרק כך יהיה אפשר לחלק את יהודי מארוקו ממצוקתם הקשה. באחד ממכתביו להנהלת כ"ח הוא כותב:

בחורים צעירים אלה ימשכו אליהם את בני קהילתם לשם, וכך תיווצר תנועת הגירה שתלך ותגבר עם הזמן. זהו לדעתי האמצעי היעיל ביותר להוציא את הנוער של המלאח מהמצוקה הנוראה שהוא שרוי בה. אסור לשגות באשליות: העוני קיים בצורה משוועת במוגאדור, חרף הפעילות המסחרית הענפה בעיר.⁴

אפריקה השחורה, הוא מסביר בהמשך, עשויה להיות יעד חדש למהגרים ממארוקו, שנהגו מזה מספר שנים להגר לארצות אמריקה המרכזית והדרומית. כמו שתואן נעשתה במרוצת השנים למרכז ההגירה היהודית ממארוקו לארגנטינה ולבראזיל, כך עשויה מוגאדור למלא תפקיד דומה באשר להגירה לאפריקה השחורה. מה גם שבהיות תושבי דרום מארוקו רגילים לאקלים הקשה שלה, לא יקשה עליהם להסתגל למזג-האוויר השורר בסנגאל ובמערב-סודאן.

אולם שלא כמו נציגים במארוקו, גילו ראשי כ"ח בפאריס יחס מאופק מאוד כלפי התוכנית הנדונה, לפחות בשלביה הראשונים. נוסף לספקות שהתעוררו בדבר סיכויי הצלחתם של ראשוני המהגרים, הם לא ראו בעין יפה את חדירת 'אליאנס פראנסז' לתחום חיי הקהילה היהודית. שכן, חדירה זו נגדה את 'חלוקת העבודה' שהיתה נהוגה בין שני הארגונים, לפיה 'אליאנס פראנסז' היתה מנועה מלהתערב בענייני היהודים בעוד כ"ח הדירה את עצמה מכל פעילות בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית. לפיכך סירבו ראשי כ"ח בתוקף ליטול על עצמם אחריות כלשהי לתוכנית, אבל חרף הסתייגויותיהם בירכו על העובדה ש'הנוער היהודי שואף לעתיד אחר מזה המזומן לפניו' והעלו על נס את 'רוח הַנְּמוּת' המפעמת בקרב צעירי מוגאדור.⁵

תוך כדי כך קיבלה על עצמה חברת הספנות Chargeurs Réunis (שרג'ור ריאוני) להסיע את המהגרים היהודים מטנאריף שבאיים הקאנאריים לאחד מנמלי מערב-

3 ראה: אמח'צ, מכתב מאת המזכיר הכללי של 'אליאנס פראנסז' לשר החוץ הצרפתי קאזימיר פרייה, 1 במאי 1894.

4 ראה: אכ"ח, מכתב ממנהל בית-הספר לבנים במוגאדור לנשיא החברה, 9 במארס 1894.

5 ראה: אכ"ח, שם, מכתב מהמזכיר הכללי לבנשימול, 10 באפריל 1894. על ההגירה של יהודי מארוקו לאמריקה הלאטינית — ראה: ריקאר, עמ' 88-109.

אפריקה שהיו בשליטת צרפת. היא הסכימה לזכותם בהנחה של 30% מתעריף הנסיעה, ואף לפטור אותם מתשלום כלשהו אם השלטונות הצרפתיים יכירו בהם כבעלי מעמד פורמאלי של 'מהגרים' (émigrants).⁶ עתה לא נותר ליוזמים אלא לבקש את אישור הממשלה הצרפתית לתוכניתם. המזכיר הכללי של 'אליאנס פראנסז' פנה כאמור לשר המושבות דלקאסה (Delcassé), אשר ביקש את חוות דעתו של עמיתו שר החוץ קאזימיר פריה (Casimir Périer) ושל הבא אחריו בתפקיד זה, גבריאל האנוטו (Gabriel Hanotaux). שר החוץ מצידו פנה אל הציר הצרפתי במארוקו, פרדינאן סוהאר (Ferdinand Suhard), אשר בלשון בוטה, שלא הסתירה את נטיותיו האנטישמיות, דחה את התוכנית מכול וכול. בתשובתו לפניית שר החוץ, כתב סוהאר:

עליי לציין שאין המדובר במארוקאים אלא בצעירים יהודים ממוגאדור, שני גזעים השונים זה מזה תכלית שינוי. יהודי מארוקו אמנם רגילים להגר מארץ מולדתם, לרוב לאמריקה הדרומית, אולם בתום מספר שנים הם נוהגים לחזור למארוקו, אחר שקיבלו את האזרחות האמריקאית או הבראזילאית. בהיותם אזרחי חוץ, לא חלים עליהם חוקי המדינה, וכך הם יכולים להתמסר לכל מיני עסקות מפוקקות לרעת האוכלוסיה הערבית [...]. יש לברך את 'אליאנס פראנסז' על יוזמתה הטובה לחלץ צעירים אלה מהפאנאטיות ומצרות-האופק של החיים במלאח של מוגאדור, אך אני מסופק מאוד בדבר התועלת העשויה לצמוח לנו, למושבות שלנו, מכואם של מתיישבים (colons) מסוגם, אשר הם בלי ספק חכמים (כל היהודים הם חכמים) אבל מחוסרים כסף ומקצועות יחודיים כולשהם ואינם מוכנים לוותר על הרעיון לשוב כדי למות על אדמת מארוקו שבה נולדו.⁷

תשובת סוהאר ודאי חיבלה בסיכויי מימושה של התוכנית, אולם רתיעת המועמדים עצמם היא שחרצה סופית את גורלה. בזה אחר זה חזרו בהם המועמדים להגירה מנכונותם לצאת לסנגאל, לאחר ששמעו מפי מתיישב צרפתי, שחזר מדאקאר למוגאדור, על קשיי ההתאקלמות של 'האדם הלבן' באפריקה.⁸ אבל למרות הכל, לא ירד מהפרק רעיון ההגירה של יהודים ממארוקו למערב-סודאן ואף קיבל תנופה ותהודה רבה בין השנים 1896-1898, לאחר שכי"ח החלה להתייחס ביתר אהדה אליו. עתה היה נושא זה סעיף קבוע בהתכתבות השוטפת שהתנהלה בין הוועד המרכזי של כי"ח בפאריס למנהליה במוגאדור. שלא כמו בפעם

6 ראה: אמח"צ, שם, מכתב ממנהל חברת הספנות Chargeurs Réunis לג' פורסט, 14 במאי 1894.

7 ראה: אמח"צ, שם, מכתב מסוהאר להאנוטו, טאנג'יר, 18 באוגוסט 1894.

8 ראה: אכי"ח, שם, 6 במאי 1894. למרות הכל, מציין בנשימול, חדר רעיון ההגירה למוחם של הצעירים הללו: 'אם לא סנגאל, נצא למקומות אחרים'. ואכן, שלושה מהם עזבו את מוגאדור: אחד לאיים הקאנאריים ושניים לגיבראלטאר, ומשם התכוונו להמשיך דרכם לאמריקה.

הקודמת, היתה כ"ח עתה נכונה להעמיד תקציבים לשם הסעת המהגרים, לציידם במכתבי המלצה רשמיים אל הרשויות הצרפתיות באפריקה וגם להעניק להם מעין הכשרה מינימאלית — על-ידי משלוחי עיתונות וספרות 'מקצועית' — בטרם צאתם את מארוקו.

לא ברור מה הניע את כ"ח להיות יותר פעילה בעניין — שמא הרצון לנטרל את 'אליאנס פראנסז', או מן-הסתם כושר השכנוע של נציגיה במוגאדור: 'בנשימול וניסים ביטבול, שני המנהלים של בית-הספר לבנים של המלוא. שני אלה תיארו בצבעים קודרים את מצוקת היהודים על רקע ההתפוררות של הסדר הפוליטי במארוקו, המבוי הסתום שנקלעו לתוכו הדיונים בין המעצמות בדבר עתיד הממלכה השריפית והחרפת המצב הכלכלי של מחוזותיה הדרומיים בעקבות ירידת חשיבותו של הסחר הטראנססאחרי. כתב על כך נ' ביטבול, בשנת 1897:

עד לפני חמש שנים היה חבל הסוס (Sūs) אחד האזורים המסחריים החשובים ביותר של מארוקו, שכן הגיעו אליו השיירות שיצאו מטמבוקטו והביאו את מרכולתם לסוחרים המקומיים והאירופיים (היושבים במוגאדור), שהתעניינו במוצרים סודאניים, כגון: נוצות בת-יענה ושנהב. כיום אין מוצרים אלה מגיעים עוד למארוקו, מאחר שהשיירות הסודאניות מעדיפות להביאם לנמלי סנגאל, ומשם הם מועברים ישירות לאירופה. בשל כך שרוי האזור כולו בעוני משווע, ההולך ומחמיר עקב שנות הכצורת האחרונות וכתוצאה מפעולות העונשין שערך המלך החדש מולאי עבד אל-עזיז נגד השבטים המתמרדים של האזור. במצוקתה נטשה האוכלוסיה את כפריה וכאה להצטופף בין העניים של מוגאדור וערים אחרות בממלכה [...]. סוחרים יהודים רבים ממוגאדור פשטו את הרגל.⁹

החרפת המצב הכלכלי פגעה בכל חוגי החברה היהודית, ובכללם בוגרי מוסדות כ"ח, שעתידם לא היה בטוח כלל ועיקר במדינה, אשר אין בה ביקוש לפקידים ואין היא יודעת לא שירותי דואר מסודרים, לא תחנות רכבת ולא חברות ספנות. בנסיבות שנוצרו, הרעיון הבסיסי של כ"ח, שנועד להכשיר עילית יהודית מקומית בעלת השכלה מודרנית שתתפוס את מקומה בחברה העוברת תהליכי מודרניזאציה, הפך להיות רעיון מנותק מהמציאות. שום טובה לא היתה עשויה לצמוח לחניכי כ"ח מהישארותם בארץ שאינה מסוגלת להעריך את כישוריהם. הגירה ממארוקו לארצות אחרות, ובכללן אלו שבאפריקה הצרפתית, הצטיירה אפוא בעיני אנשי כ"ח כמוצא יחיד מהמשבר. הנהלת כ"ח סמכה את ידיה על ניתוח זה של המצב וביקשה מנציגיה לבחור את המועמדים להגירה אך ורק מבין הבוגרים שסיימו את לימודיהם במוסדותיה. מספרם של אלה הגיע לשלושים בעיר מוגאדור, אולם לאחר בדיקה

9 ראה: אכ"ח, Maroc XXXIV-E-594 מכתב מניסים ביטבול לנשיא כ"ח, 3 בדצמבר 1897.

יסודית התברר כי רק חלק קטן מהם התאים, או הביע נכונות, להגר. תופעה זו הסביר המנהל ניסים ביטבול: 'אחדים מבין הבוגרים עקרו לערים אחרות, כמו: מראכש, אספי ומאזאגאן, אחרים הם בנים יחידים להוריהם או ממשפחות מבוססות, ובתור שכאלה אינם חושבים על הגירה. היתר הם חלשים בגופם או בנפשם'.¹⁰

בשנת 1897, לאחר מאמצים שנמשכו חצי שנה, נמצאו שלושה מועמדים מתאימים — שניים ממוגאדור והשלישי מפאס — שהיו אמורים להגיע לחבל פותה ג'לון (Fouta Djallon) שבגיניאה. לקראת צאתם הם צוידו במכתבי המלצה של קונסול צרפת במוגאדור וניתנו להם סחורות שונות, שתמורתן נועדה לעזור להם עד שיסתדרו בעבודה כלשהי. כ"ח מימנה את נסיעתם והקהילה האירופית במוגאדור יחד עם עשירי היהודים אירגנו מגבית קטנה למענם.¹¹ ראשון הגיע לקונאקרי, ביאנואר 1898, המהגר מפאס וכעבור חודשיים הצטרפו אליו שני האחרים. קבלת הפנים שציפתה להם לא היתה מרנינה במיוחד. נוסף לתלאות הכרוכות בחיפוש אחר דיור ועבודה, הם נתקלו ביחס עויין מאוד מצד השלטונות המקומיים ומצד המתישבים האירופיים, אשר על רקע האווירה האנטישמית של ימי פרשת דרייפוס לא סבלו נוכחותם של יהודים בקרבם. הצעיר מפאס, משה כהן, נאלץ לאמץ לעצמו שם צרפתי, לואי (Louis), וגם לקבור מתחת לאדמה את התפילין שהביא עמו. ואילו שני חבריו ממוגאדור, שלמה סכאג ואברהם אלבוז, גורשו בגסות מכל המשרדים שבהם ביקשו עבודה ונאלצו למכור את כל החפצים שהיו כרשותם כדי להתקיים.¹² הידיעות על אודות סבלותיהם של שלושת הצעירים היכו בתדהמה את אנשי כ"ח.

'האנטישמיות נעשתה צו האופנה בכל הדרגים של משרד המושבות', כותב המזכיר הכללי של כ"ח אל ניסים ביטבול המאוכזב, שליבו היה מלא חששות מפני תגובתן הנזעמת של משפחות המהגרים. לבסוף, כ"ח דאגה להחזרת שלושת הצעירים מגיניאה, אבל רק אחד מהם שב למוגאדור ואילו שני האחרים העדיפו לנסות את מזלם בצרפת, שאליה הגיעו בתוך מסעם הקצר באפריקה.¹³

כישלון זה לא ריפה את ידיו של מנהל כ"ח במוגאדור, שהמשיך לחפש דרכים להגביר את ההגירה ממארוקו. עוד קודם לכן, הוא חיווה את דעתו, כי לא פקידים הם המועמדים המתאימים ביותר להגירה אלא בעלי-מלאכה זעירים, שיספקו שירותים למתיישבים האירופים בלי לעמוד איתם בתחרות על מקומות עבודה. לדברי ביטבול:

מה שנחוץ במושבות ובקרב מתיישבים אלה הוא בעלי-מלאכה וחקלאים עם הכשרה מתאימה. אם יהיו כאלה בין המועמדים מטעמנו להגירה יהיה עתידם

10 ראה: אכ"ח, שם, 27 באפריל 1897.

11 ראה: אכ"ח, 28 ביאנואר, 11 במאי, 18 באוגוסט — 1897.

12 ראה: אכ"ח, שם, מכתבים מאת משה כהן, 5 באפריל 1898, ומאת שלמה סכאג, 28 במארס 1898, לנסים ביטבול; וכן דיווחו של ביטבול לנשיא כ"ח, 27 באפריל 1898.

13 ראה: אכ"ח, שם, מהמזכיר הכללי של כ"ח לביטבול, 12 במאי 1898.

צפון מערב אפריקה

מובטח, כיוון שכולם יעדיפו אותם על-פני הוולוף (Woloff) בני המקום. הם יצברו הון רב, יזכו לאהדת המתיישבים ויהנו מעידודו של המינהל הצרפתי.¹⁴

מאחורי קביעה זאת הסתתרה למעשה ביקורת מסוימת על המדיניות החינוכית של כ"ח, שהכשירה פקידים ולא בעלי-מלאכה. הצעת ביטול היתה שכי"ח תקים במארוקו בכלל ובמוגאדור בפרט בתי-ספר למלאכה (écoles d'apprentissage) ומקרב החניכים שלהם ושל בית-הספר לחקלאות, שהוקם בג'דאידה שבתוניסיה בשנת 1895, יבואו המועמדים להגירה. כתב על כך ביטבול:

14 הוולוף — אחד השבטים הגדולים בסנגאל.

הודות לפתיחת בית-הספר החקלאי בג'דאידה יזדמן לנו בקרוב לראות חקלאים יהודים ממארוקו. האם נוכל לראות גם יהודים פועלי בניין, יהודים נגרים ויהודים נפחים? ימים יגידו [...] כפי שציניתי במכתבי מ-27 באפריל 1897, על רקע שאלת ההגירה לסודאן, הקמת בית-ספר למלאכה הינה הדרך הטובה ביותר לשקם את השכבות החלשות של הקהילה הזאת. אין מקום לחשש, כי בית-ספר כזה לא ימשוך אליו תלמידים: דאגו לארוחות לילדים העניים, תנו להם פעמיים בשנה בגד בד, זוג נעליים וכיפה, וכך יבואו אליכם רבים, אשר ישקדו ברצון על לימודיהם בבית-הספר למלאכה.¹⁵

אמנם כ"ח דחתה את הצעת ביטבול מטעמים תקציביים והמשיכה להקים בתי-ספר כלליים על-פי המתכונת הקודמת,¹⁶ אולם יש להניח כי גם עליה היתה מקובלת התפיסה בדבר הקשר שבין 'פרודוקטיביזציה' להגירה. רעיון ההגירה לא ננטש גם אחרי כשלון התוכנית הסודאנית — עד ערב השתלטות צרפת על מארוקו. 'בנשימול, שחזר לשרת במוגאדור בראשית המאה העשרים, חזה כי עם השלמת מסילת-הברזל בין קונאקרי לפותה ג'לון יהיה אפשר לחדש ביתר תנופה את ההגירה ממארוקו למערב אפריקה. עד אז — כותב הוא בשנת 1906 — רצוי להפנות את המהגרים לאמריקה הדרומית:

הייתי מציע להם להגר לארגנטינה, עדיפות ראשונה. אני מכיר היטב את הארץ הזאת ואוכל למסור להם הסברים מפורטים עליה. מאוחר יותר יהיה אפשר להציע להם גם את ונצואלה ובראזיל. מכל מקום, לאחר בואם לארגנטינה וכאשר ישפרו את מצבם הכלכלי, יוכלו לצאת משם לכל יעד שתחשק בו נפשם...¹⁷

הנה כי כן לא חסרו ארצות הגירה, אשר כ"ח שאפה לשלוח אליהן יהודים ממארוקו: סנגאל, מערב-סודאן, גינאה, ארגנטינה, בראזיל, ונצואלה. מהרשימה הארוכה הזאת נפקד מקום אחד: ארץ-ישראל. ולא בכדי, שהרי באותם ימים לא היה ניתן לצפות מגוף 'לא-ציוני' כמו כ"ח שיתייחס לארץ-ישראל כאל אחד הפתרונות האפשריים למצוקת היהודים. למען האמת, ראוי להוסיף, כי יהודי מארוקו לא נזקקו לתיווכה של כ"ח כדי להגיע לירושלים, ליפו, לצפת ולטבריה.

15 ראה: אכ"ח, שם, 3 בדצמבר 1897. תזכיר מאת נ' ביטבול לנשיא כ"ח.
 16 למען הדיוק יש לציין, שלא בכל מקום הזניחה כ"ח את החינוך המקצועי. אחד מבתי הספר הראשונים למלאכה הוקם על-ידיה בבגדאד. בשנת 1894. ב-1900 היא הקימה כ-20 מוסדות כאלה בצפון-אפריקה ובמזרח התיכון, לרבות ירושלים שבה פתחה בית-ספר מקצועי בשנת 1882 — ראה על כך: שוראקי, עמ' 172-186.
 17 ראה: אכ"ח, Maroc XXXE 582b מכתב מבנשימול לנשיא כ"ח, 22 במאי 1906. ב-1909 דיווח בנשימול להנהלת כ"ח, שנרשמו שמונה מועמדים להגירה לאמריקה וביקש את עזרתה 'הכספית והמוסרית' למען 'צירת זרם הגירה דומה לזה היוצא זה כבר מספר שנים מתיטואן' — ראה: אכ"ח, France XIV F26 29 באוקטובר 1909.

הפניות ביבליוגראפיות

M. Abitbol, 'Juifs maghrébins et commerce transsaharien au Moyen-Age' קהילות ישראל בדרום המגרב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 229-251. ארכיון חברת 'כל ישראל חברים', פאריס.	אביטבול אכ"ח
Maroc — Correspondance ארכיון משרד החוץ הצרפתי, פאריס, תיקי Politique, Nouvelle Série. Tome XVI	אמח"צ
A. Beaumier, 'Premier établissement des Israélites à Timbouktou', <i>Bulletin de la Société de Géographie</i> , 1870, pp. 345-370.	באומיר
N. Levtzion, 'The Jews of Sijilmasa and the Saharan Trade' קהילות ישראל בדרום המגרב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 253-263.	לכציון
R. Ricard, 'Notes sur l'émigration des Israélites marocains en Amérique espagnole et au Brésil'. <i>Revue Africaine</i> , 88 (1944), pp. 88-109.	ריקאר
A. Chouraqui, <i>L'Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine</i> , Paris 1965.	שוראקי

